

İslâm'ın doğuşu sırasında Kâbe'yi tavaf, umre, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, kurban kesme gibi âdetler devam ettirilmekte, hac putperest gelenekleriyle birlikte sürdürülmekteydi. Umre, nesî yoluyla hurma mevsimine rast getirilen receb ayında yapılır, Kâbe'nin ziyaret edilmesi ve Safâ ile Merve arasında yedi defa koşulması ile tamamlanırdı. Müşrikler, hacı her yıl bahar mevsimine denk düşürmek için iki veya üç yılda bir tekrarlanan nesî ile ayların yerlerini değiştirdiklerinden törenler, asıl zamanı olan zilhicce yerine başka aylarda yapılır, ancak yirmi dört yılda bir gerçek zilhicceye rastlardı. Hacı adayları, hac mevsiminin başlatıldığı ayın ilk günü ihramlı olarak Ukâz panayırına, yirmi gece burada kaldıktan ve alışveriş yaptıktan sonra Mecenne panayırına ve on gece de burada kaldıktan sonra arkasından gelen ayın hilâli ile birlikte Zülmeçâz panayırına giderler ve burada sekiz gece kalıp terviye günü Zülmeçâz'dan ayrılarak arefe günü Arafat'a çıkarlardı. Arefe günü "hille"den olanlar (Kureys ve müttelikleri dışındaki kabileler) Arafat'ta, "hums" sınıfından olanlar ise (hac ve Kâbe ile ilgili çeşitli imtiyazlara sahip Kureys ve mütteliklerinden meydana gelen kabileler) Harem bölgesi içindeki Nemîre'de hazır bulunurlar ve güneş ufka yaklaşıncaya kadar buralarda kalıp sonra Müzdelife'ye akın ederlerdi. O gece Müzdelife'de geçilir, ertesi gün fecirden önce vakfeye başlanıp güneş yükselinceye kadar devam edilir, arkasından da Mina'ya doğru harekete geçilirdi; Arafat ve Mina günlerinde alışveriş yapılmazdı. Mina'da yerine getirilmesi gereken, üç gün müddetle şeytan taşlama ve ayrıca kurban kesme menâsiki tamamlandıktan sonra çeşitli toplantılar düzenlenir, şiirler okunur ve kabileler atalarıyla övünürlerdi. Bu âdet, "Hac menâsikini bitirince atalarınızı zikrettiğiniz gibi, hatta ondan daha fazla Allah'ı zikredin" (el-Bakara 2/200) meâlindeki âyetle kaldırılmıştır.

Ziyaretçiler Mina'dan Mekke'ye geldiklerinde şehir halkının evlerinde kalır ve buna karşılık onlara bazı hediyeler verirlerdi. Câhiliye devrinde Araplar Kâbe'yi ellerini birbirine kenetleyerek (Taberî, âyette de işaret edildiği üzere [el-Enfâl 8/35] el çırpıp ıslık çaldıklarını söylemektedir [Câmi'ü'l-beÿân, IX, 240-241]) ve humsa mensup iseler elbiseleriyle, hilleye mensup iseler -tavafı günah işledikleri elbiselerle yapmak istemediklerinden- eğer humstan birinin elbisesini ödünç olarak veya para ile alamazlarsa çıplak tavaf ederlerdi.

Tefsirlerde, "Onlar bir kötülük yaptıkları zaman, 'Babalarımızı bu yolda bulduk, Allah da bize bunu emretti' derler. De ki, Allah kötülüğü emretmez. Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?" (el-A'râf 7/28) meâlindeki âyetin Kâbe'yi çıplak tavaf edenlerle ilgili olduğu belirtilmektedir. Eğer hille mensubu, üzerindeki dışında sırf Kâbe'yi ziyaret sırasında kullanmak amacıyla daha önce giyilmemiş başka bir elbise getirmişse tavafını onunla yapar, sonra çıkarıp orada bırakır ve "lekâ" denilen bu elbiseye el sürülmez, çürümeye terk edilirdi. Temiz elbise bulamamış hilleye mensup kadınların da avret mahallerini elleriyle kapatarak çıplak katıldıkları tavaf bittikten sonra Safâ ile Merve arasında sa'y yapılırdı. Arkasından tanrı İsfâ'ın putunun (heykel) yanında kurbanlar kesilir, kanından Kâbe'nin duvarlarına sürülürdü; kurban kesenler bu etlerden yemezlerdi. Daha sonra her kabile hangi tanrı için ihrama girmiş ve telbiye getirmişse onun putunu ziyaret eder, yanında tıraş olur ve ihramdan çıkardı. Câhiliye Arapları Kâbe dışında Lât, Menât, Uzzâ ve Zülhalesa gibi tanrıların tapınaklarını, ileri gelenlerin kabirlerini ve dikili taşları da (ensâb) tavaf eder ve buna "devâr" derlerdi (İbnü'l-Kelbî, s. 39).

Hacılara su ve yemek ikram etme âdeti (sikâye, rifâde) çok eski devirlerden beri devam ediyordu. Câhiliye döneminde rifâde geleneğini sürdürülebilmek için önceleri halktan vergi toplanırdı; daha sonra bu işi şeref kazanmak isteyen zenginler üstlendi. İlk defa deve etinden yemek yaptırıp hacılara dağıtan kişinin Amr b. Luhay olduğu rivayet edilir; onun hacılara elbise dağıttığı da bilinmektedir. Kusay zamanında Kâbe yakınlarında, civardaki tatlı su kaynaklarından develerle getirilen suların muhafaza edildiği deriden yapılmış su depoları vardı. Zemzem Kuyusu Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib tarafından tekrar açıldıktan sonra sikâye görevi tamamen buradan sağlanan sularla yerine getirildi. Abdülmuttalib develerini sağar ve bunları bal ile karıştırıp zemzemle beraber hacılara dağıttı; üzümle zemzemi karıştırıp dağıttığı da olurdu. İslâmiyet'in zuhuru sırasında sikâye ve rifâde işini Ebû Tâlib yürütüyordu; ancak daha sonra malî durumu bozulduğu için küçük kardeşi Abbas'a bıraktı. Abbas bu görevi Mekke'nin fethine kadar kesintisiz sürdürdü; fethin arkasından Resûl-i Ekrem kısa bir süre için sikâye ve rifâdeyi ondan aldıysa da daha sonra yine kendisine

verdi. Hz. Peygamber 9 (631) yılında Hz. Ebû Bekir'i hac emîri olarak görevlendirdi ve ona yemek için bir miktar malzeme verdi. Vedâ haccında ise bu işi bizzat kendisi üstlenmiş, dolayısıyla vefatından sonra yerine gelen halifeler de bunu bizzat yürütmüşlerdir.

Mekke'nin fethinden sonra Kâbe'nin içinde ve etrafında yer alan putlarla birlikte Hz. İbrâhim'in tebliğ ettiği hac ibadetinde bulunmayan şirk unsurları da tamamen temizlenmiştir. Hums mensupları kendilerine birtakım imtiyazlar tanıyıp, "Biz ehl-i Haremiz, Kâbe'nin bakıcılarıyız" diyerek Arafat'ta vakfe yapmazlardı. Ancak, "Sonra insanların -sel gibi- akın ettiği yerden (Arafat) siz de akın edin. Allah'tan mağfiret dileyin. Gerçekten Allah çok affedicidir ve esirgeyicidir" (el-Bakara 2/199) meâlindeki âyetle bu ayrıcalık kaldırılmıştır. Arafat ve Mina'daki ticaret yasağı da, "Rabbinizden -ticaret yaparak- rızık aramanızda size herhangi bir günah yoktur" (el-Bakara 2/198) meâlindeki âyetin inzâlî üzerine son bulmuştur. Hacdan önce kurulan Ukâz, Mecenne ve Zülmeçâz gibi panayırlar ise bir müddet daha devam etmiş, ancak II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru çeşitli sebeplerle bunlardan vazgeçilmiştir. İslâmiyet'in doğuşundan sonra hille ehli Safâ ile Merve arasında yapılan sa'y vacibesini, burada bulunan putlara karşı yapıldığı, dolayısıyla Câhiliye âdetlerinden olduğu ve hac menâsikine girmediği gerekçesiyle yerine getirmiyorlardı. Bunun üzerine, "Safâ ile Merve şüphesiz Allah'ın şîârlarındandır. Her kim hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret ederse Safâ ile Merve arasında tavaf (sa'y) yapmasında bir günah yoktur. Kim gönüllü olarak bir hayır yaparsa şüphesiz Allah -onu- bilir, karşılığını verir" (el-Bakara 2/158) meâlindeki âyet indi ve böylece sa'yin hac menâsikinden olduğu açıklanarak bu hususta zihinlerde beliren şüpheler giderildi. Kâbe'yi çıplak tavaf etme ve hille mensupları tarafından Harem sınırları içine sokulan yiyecek ve içeceklerle koyuna getirilen yasak ise, "Ey Âdemoğulları! Her mescide gidişinizde elbiselerinizi giyin. Yiyeceğiniz içiniz, fakat israf etmeyiniz. Zira Allah israf edenleri sevmez. De ki: Allah'ın kulları için yarattığı ziyneti (elbise) ve güzel (helâl) rızıkları kim haram kıldı! De ki: Onlar dünya hayatında -inanmayanlarla birlikte- inananlar içindir. Kıyamet gününde ise yalnız müminlere aittir" (el-A'râf 7/31-32) meâlindeki âyetlerle ve Hz. Peygamber'in hicretin 9. yılında verdiği, "Bu yıldan sonra hiçbir müş-

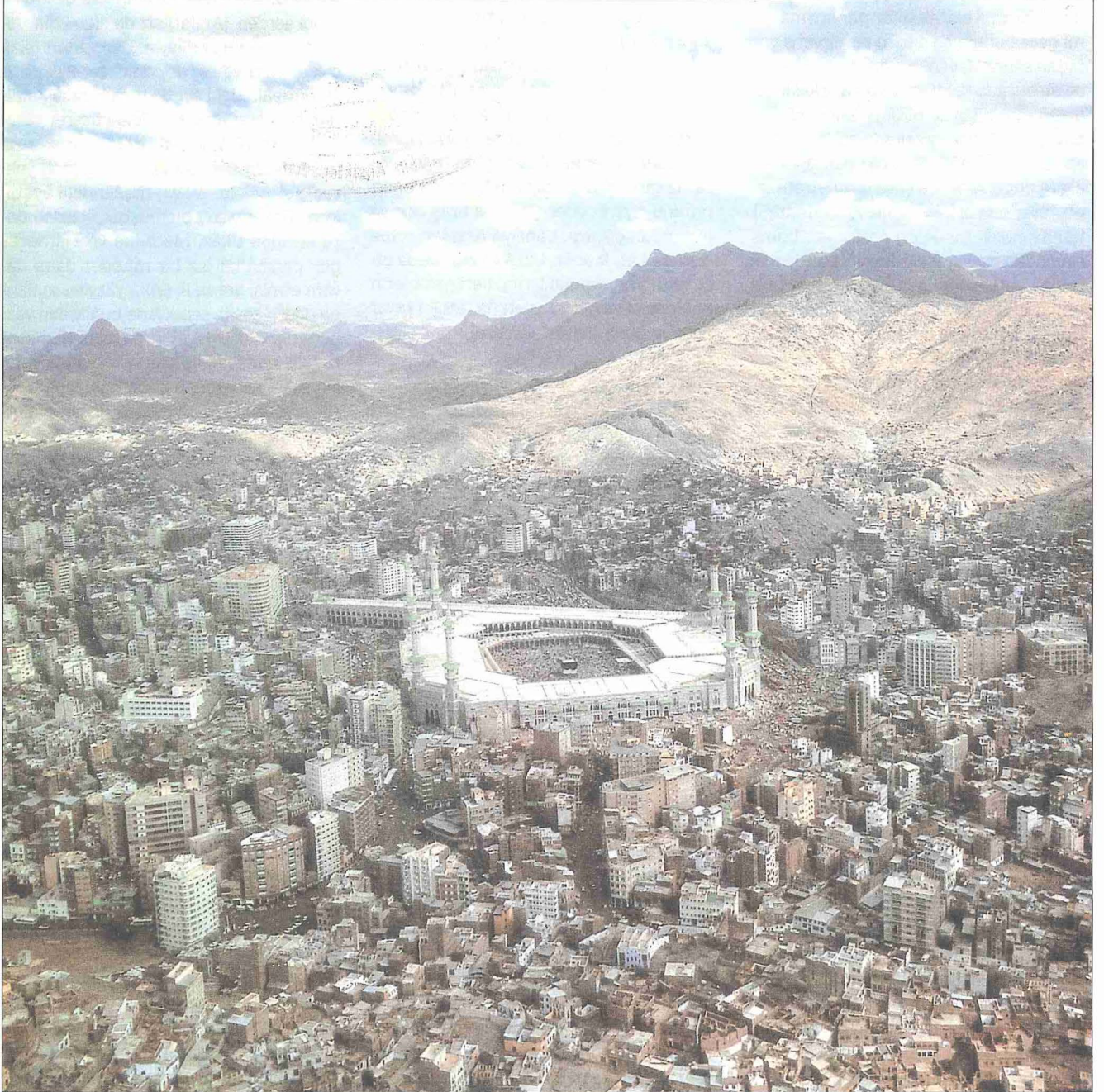
rik hac yapmayacak, kimse Beytullah'ı çıplak tavaf etmeyecektir" (Buhârî, "Hac", 67, "Şalât", 10, "Cizye", 16, "Megâzî", 66) emriyle ortadan kaldırıldı.

Haccın, muhtemelen Hz. İbrâhim'den beri yerine getirilen bir ibadet olması dolayısıyla müslümanlara ne zaman farz kılındığı konusunda görüş birliğine varılamamıştır; kaynaklarda hicretin 5, 6, 7,

8, 9 ve 10. yıllarının ileri sürüldüğü görülür. Kurtubî, bunun 5. yılda vuku bulduğuna dair bir rivayeti kaydettikten sonra 9. yılı benimseyen âlimlerin görüşlerine katılmıştır. Câbir b. Abdullah tarafından nakledilen ve Hz. Peygamber'in üç defa hac yaptığını, ikisinin hicretten önce, birinin hicretten sonra olduğunu haber veren hadise (Tirmizî, "Hac", 6) dayanarak

haccın hicretten önce farz kılındığını savunanlar da bulunmaktadır. Ancak 9. yılda farz kılındığı görüşünün daha kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır; Buhârî, Nevevî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye bunu benimsemişlerdir. Nitekim Buhârî'nin delil getirdiği, "Ona yol bulabilenlerin Beytullah'ı haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır" (Âl-i İmrân 3/

Mekke'nin genel görünüşü

97) meâlindeki âyet o yıl nâzil olmuştur (Buhârî, "Hac", 1). Müslim'in rivayet ettiği Câbir b. Abdullah hadisinde yer alan, "Resûlullah -Medine'de- dokuz yıl haccetmeden bekledi; sonra onuncu senede Allah elçisinin hacca gideceğini halka ilân ettirdi" şeklindeki ifade de (Müslim, "Hac", 147) bu görüşü doğrulamaktadır. Bu son açıklamada da belirtildiği üzere Hz. Peygamber'in İslâmî usullere uygun olarak bu farzı yerine getirmesi, Mekke'nin fetihini (8. yıl) değil yukarıdaki âyetin nüzûlünü takip eden hac mevsiminde yani 10. yılda vuku bulmuştur (bk. VEDÂ HACCI).

Haccın kökeninin Hz. İbrâhim'e dayanması ve uzun tarihî geçmişi sırasında içine ancak İslâm'ın gelişyle temizlenebilen çeşitli şirk unsurlarının karışması, bazı şarkiyatçıların ileri sürdüğü gibi bu ibadetin İslâm dışı tapınma âdetlerinin bir devamı olduğunu göstermez. Çünkü hac da namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak gibi son aşamasını İslâmiyet'in teşkil ettiği tevhid dininin bir farzasıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "İmân", 1, 2, "Hac", 1, 67, "Şalât", 10, "Cizye", 16, "Meğâzî", 66; Müslim, "İmân", 19-22, "Hac", 147, 412, 438; Tirmizî, "Hac", 6, "İmân", 3; İbn İshak, *es-Sîre*, s. 6, 71-100; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, s. 27-28, 39; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 120-121, 136-142, 199-203; İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 178-181; Ezrakî, *Aḥbâru Mekke* (Melhas), I, 31-351; Fâkihî, *Aḥbâru Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah), Mekke 1407/1986-87, I, tür.yer.; Taberî, *Târîḥ* (Ebû'l-Fazl), IX, 166-167, 553, 613; a.mlf., *Câmi'ü'l-beyân*, IX, 240-241; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, I, 308-312; J. Henninger – H. Cazelles, "Pèlerinages dans l'ancien orient", *DBS*, VIII, 84; Şevki Dayf, *el-Aşrû'l-Câhili*, Kahire 1965, s. 92-95; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 347 vd.; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971, s. 113-120; Muhammed Hamidullah, "İslâm'da Hac" (trc. M. Akif Aydın), *İTED*, VIII/1-4 (1984), s. 123-162; R. Firrestone, "Abraham's Association with the Meccan Sanctuary and the Pilgrimage in the Pre-Islamic and Early Islamic Periods", *Le Muséon*, CIV/3-4, Louvain 1991, s. 359-387; A. J. Wensinck – J. Jomier, "Hadjî", *EP* (İng.), III, 31-37; Th. Nöldeke, "Arabs (ancient)", *ERE*, I, 668.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

Hacla İlgili Fikhî Hükümler. Kur'an-ı Kerim, yoluna gücü yetenlerin hac görevini ifa etmesinin Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkı olduğunu belirtmekte (Âl-i İmrân 3/97), Hz. Peygamber de haccın İslâm'ın beş şartından birini teşkil ettiğini haber vermektedir (Buhârî, "İmân", 1, 2; Müslim, "İmân", 19-22; Tirmizî, "İmân", 3). Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste Resûl-i Ekrem, Allah rızâsı için hacce-

den ve haccın belirli günlerinde cinsel ilişkiden, ayrıca günah sayılan davranışlardan sakınan kimsenin annesinden doğduğu gün gibi günahlarından arınmış olarak memleketine döneceğini söylemiştir (Buhârî, "Muḥşar", 9-10; Müslim, "Hac", 438). Bir başka hadiste de şöyle denilmektedir: "Hac ile umreyi birbirine ekleyin. Çünkü bunlar körüğün demir, gümüş ve altının kirini gidermesi gibi fakirliği ve günahları giderir. Makbul bir haccın karşılığı ancak cennettir" (Tirmizî, "Hac", 2). Hac kadınlar için en güzel cihad kabul edilmiştir (Buhârî, "Cezâ'ü's-şayd", 26). Aşhâp döneminden zamanımıza kadar geçen süre içinde bütün âlimler, gücü yeten kimsenin ömründe bir defa hac yapmasının farz olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Buna göre hac ibadeti kitap, sünnet ve icmâ ile sabit olan en kuvvetli farzlar-dan biridir.

İslâm dininin pratik hükümlerini, müslümanların ferdi davranış ve sosyal ilişkilerini "ibâdât", "muâmelât" ve "ukûbât" olarak üç başlık altında ele alan fıkıh kitaplarında hac namaz, oruç ve zekâtın sonra dördüncü sırada yer alır ve "Kitâbü'l-Hac" başlığı altında incelenir. Ancak hac ibadeti, genelde Hz. Peygamber'den ve aşıptan rivayet edilen nakîl delillere, özellikle de uyulama örneklerine dayandığından ve nesilden nesile bu şekilde aktararak devam ettiği için fakihler ve mezhepler arasındaki görüş farklılıkları, haccın ifa şeklinden ziyade bu ibadet içinde yer alan ve "menâsik" terimiyle ifade edilen çeşitli davranışların fikhî hükmü ve değeri konusunda yoğunlaşır. Buna göre haccın, kişiye farz oluş şartlarının gerçekleştiği yıl içinde hemen eda edilmesinin gerekip gerekmediği, yani haccı tehir etmenin câiz olup olmadığı, haccın farziyet, eda ve geçerlilik şartları, vâcip ve sünnetleri, ihlâllerin müeyyidesi gibi hususlarda kaynaklarda görüş farklılıkları yer almaktadır.

Ömründe bir defa hac yapan müslüman bu farzı yerine getirmiş olur. Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Mâlik ve Ahmed b. Hanbel, kendisine hac farz olan müslümanın bu ibadeti önündeki ilk hac mevsiminde eda etmesi gerektiği, bir sonraki yıla tehirinin günah olduğu, hatta bu ibadeti uzun süre geciktiren müslümanın şahitliğinin kabul edilmeyeceği görüşündedirler. Çünkü bu fakihlere göre haccın bir defa tehiri büyük günah sayılmazsa da bunda ısrar edilmesi fısk* olarak değerlendirilir. Ayrıca farzların edasında ihtiyatlı davranılmalıdır; bunun gereği olarak hac he-

men yerine getirilmeli, hayatta kalınıp kalınmayacağı bilinmeyen daha sonraki bir yıla bırakılmamalıdır. İmam Şâfiî ile Hanefî imamlarından Muhammed ise ileride yerine getirmeye azmedilmesi ve eda imkânının elden çıkması gibi bir endişenin bulunmaması şartıyla haccın tehir edilebileceğini söylemişlerdir. Ancak bu ibadetin bir an önce ifa edilmesi sünnet sayılmış ve bu husus ihtiyata daha uygun görülmüştür.

Hac eda edilişi bakımından ifrad, temettu' ve kırân şeklinde üçe ayrılır. İfrad haccı, umre yapmaksızın sadece hac menâsikini yerine getirmek suretiyle ifa edilir. Temettu' haccında umre yapıldıktan sonra ihramdan çıkılır, ardından aynı dönemde tekrar hac için ihrama girilerek hac menâsiki eda edilir. Kırân haccında ise ihrama girerken hem umreye hem de hacca niyet edilir ve aynı ihramla her iki ibadet yerine getirilir. Bunların fazilet bakımından sıralanışı Hanefîler'e göre kırân, temettu', ifrad; Mâlikîler'e göre ifrad, kırân, temettu'; Şâfiîler'e göre -aynı yıl haccın arkasından umre yapmak şartıyla- ifrad, temettu', kırân; Hanbelîler'e göre ise temettu', ifrad, kırân şeklindedir. Bu görüş ayrılığının kaynağı, Hz. Peygamber'in yaptığı haccın eda şekli konusundaki rivayetlerin farklılığıdır. Bazı rivayetlerde onun ifrad haccına niyet ederek ihrama girdiği belirtilirken bazılarında temettu' veya kırân haccına niyet ettiği kaydedilir.

Haccın Şartları. Hacla ilgili şartlar, haccın farz olmasının, edasının ve sıhhatinin şartları olmak üzere üç grupta ele alınır. a) Bir kimseye haccın farz olması için onun müslüman, âkil, bâliğ ve hür olması, ayrıca hac görevini yapma imkânına sahip bulunması gerekir. Bu son şart, hac yolculuğuna çıkacak kişinin gidip dönünceye kadar, hem kendisinin hem de bakmakla yükümlü olduğu kimselerin sosyal seviyelerine uygun biçimde geçimlerini sağlayacak malî güce ve hac için yeterli zamana sahip olması anlamına gelmektedir. Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî fakihleri, Mekke civarında yaşayan müslümanların ulaşım masrafları göz önünde bulundurulmaksızın hac yükümlülüğü taşıdıklarını söylerler. Mâlikîler ise fazla zorluk çekmeden yürüyerek hacca gidebilecek kimseleri, dünyanın neresinde yaşarlarsa yaşasınlar hac mükellefi kabul ederler. Ancak bu görüşün, seyahatlerin çok defa yürüyerek yapıldığı bir döneme ait olduğunu belirtmek gerekir.

b) Haccın edasının, yani bizzat mükellef tarafından ifa edilmesinin farz olması